

NİTEL ARAŞTIRMANIN İLETİŞİM ARAŞTIRMALARINDA ROL VE ÖNEMİ ÜZERİNE BİR DENEME

Şakir ÖZÜDOĞRU

Anadolu Üniversitesi,

Mimarlık ve Tasarım Fakültesi Moda Tasarımı Bölümü

Eskişehir

ÖZET

İletişim çalışmaları edebiyat, sosyoloji, dilbilim, psikoloji, tarih, antropoloji, siyaset bilimi, retorik gibi sosyal bilim alanlarından ve mühendislik, mimarlık, bilgisayar bilimleri gibi fen bilimleri alanlarından beslenmiştir. Ancak iletişim çalışmaları ayrı bir disiplin olarak Birinci ve İkinci Dünya Savaşları'ndan sonra ortaya çıkmıştır. İletişim çalışmaları alanının tarihi de sözü edilen disiplinlerden ayrı düşünülmemeyeceği gibi iletişim bilimleri alanına ait özgün bir tarih oluşturmak oldukça zordur. İletişim çalışmaları bu bilim alanlarının yöntemlerini kullanmış ve bilimsel paradigmalarını takip etmiştir. Alanı özgül bir alan olarak ele almanın zorluklarına karşın, kabaca bir dönemselleştirme yapılırsa bir bilim olarak iletişim çalışmalarının yükselişe geçtiği zamanı Birinci Dünya Savaşı ve İkinci Savaşı olarak ele almak mümkündür. Bu dönem propaganda üstüne yapılan çalışmaların karakterize ettiği bir dönemdir. Yapılan çalışmaların çoğunluğu nicel yaklaşımları kullanmış olup pozitivist paradigmayı izlemiştir. Savaş sonrası dönem olarak ele alınabilecek dönem ise iletişim çalışmalarında bireyin öne çıktığı, bireyin içinde bulunduğu kültürün ve sosyal yaşamının iletişimde önemli bir rol oynadığının iddia edildiği, eleştirel kuramlardan beslenen çalışmaların giderek önem kazandığı bir dönem olmuştur. Bu dönemde yapısalcılık, post-yapısalcılık gibi düşünce akımlarından beslenen iletişim çalışmalarında nitel yaklaşımların sayısının arttığı ve bu çalışmaların dile, kültüre, özellikle popüler kültüre yöneldiği gözlemlenmektedir. Bu dönem pozitivist paradigma sosyal bilimlerde tartışılmaya başlanmış, sosyal bilimler alanında yeni yöntem ve yaklaşımlar geliştirilmiştir. Bu çalışmada iletişim çalışmalarında nitel araştırmanın rolü ve sorumlulukları çeşitli nitel yöntem örnekleri ile tartışılacaktır. Çalışmanın örneklerini iletişim etnografisi, eleştirel söylem çözümlemesi ve göstergebilim yöntemleri oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İletişim Araştırmalarında Nitel Yaklaşımlar, İletişim Etnografisi, Eleştirel Söylem Çözümlemesi, Göstergebilim

An Essay on The Importance and The Role of Qualitative Research in Communication Studies

ABSTRACT

Communication studies benefitted from various disciplines from the field of social sciences such as literature, psychology, history, anthropology, politics and rhetoric, and from the field of natural sciences such as engineering, architecture, computer sciences etc. However, communication studies appeared as a unique discipline after the First World War and the Second World War. Besides the story of communication studies can not be conceived of apart from the fields mentioned and it causes hard to form a history which is unique to communication studies. Communication studies used methods of these fields and followed their paradigms. Despite the difficulties of considering communication studies as a singular field of study, in a rough periodization we can count the years

between the First World War and the Second World War also the point in which communication studies started to be popular. This period was characterized by the studies on propaganda. Most of the studies in this period were quantitative and followed the positivist paradigm. In the post-war period, it was claimed that the cultural and social life of the individual had a significant role in communication, therefore the importance of identity in communication studies and the amount of studies based on critical theory was increased. During this period, it can be noted that the quantity of qualitative studies based on structuralism and post-structuralisms increased and also these studies turned their faces to language and culture especially popular culture. The positivist paradigm has begun to be discussed in social science and new methods and approaches has formed in the area. In this study, the role and the responsibility of qualitative research in communication studies are considered with examples of qualitative methods. The samples of the study are communication ethnography, critical discourse analysis and semiotics.

Keywords: Qualitative Methods in Communication Studies, Communication Ethnography, Critical Discourse Analysis, Semiotics

Giriş

İletişim, Ünsal Oskay (1994: 7)'in tanımı ile “insanın varlık sürdürme biçiminin bir ürünü ve insanın varlık sürdürme biçimindeki gelişmelere göre değişimlere uğrayan insana özgü bir olgudur”. İletişim, insanın her türlü etkinliğinin her aşamasında karşımıza çıktığı gibi birçok bilim alanının da araştırma konusu olmuştur. Bu bilimler sosyal bilimlerde sosyolojiden ekonomiye, antropolojiden siyaset bilimine; fen bilimlerinde mühendislikten bilgisayar bilimlerine, mimarlıktan iktisada geniş bir yelpazede yayılmaktadır. Bu nedenle iletişim çalışmalarının tarihini yazmak zor olduğu gibi özellikle İkinci Dünya Savaşı'ndan öncesi için iletişim bilimini diğer bilimlerden ayrı bir biçimde ele almak güçleşmektedir (Şimşek, 2012a). İletişim hakkında yapılan çalışmalar M.Ö. 25.000 tarihli mağara resimlerinden Sümerlerin yazıyı icadına, Antik Yunanlı düşünürlerin retorik üstüne yaptıkları araştırmaları ve bu çalışmalar ışığında geliştirdikleri düşünceleri içine alarak Ortaçağ'dan Rönesans'a ve nihayet 19. yüzyıla ve 21. yüzyıla ulaşmaktadır. İletişimin etki alanı, ikna, grup içi etkileşim gibi konuların üstüne titizlikle düşüldüğü dönem tarımsal üretimden kitlesel üretime geçildiği Sanayi Devrimi zamanı olmuştur (Şimşek, 2012a). Sanayi Devrimini takip eden 20. yüzyılın başlarında verimi arttırmak, insan kaynaklarının israfını önlemek, çalışanlar arasında organizasyonu sağlamak, yöneticiler ve çalışanlar arasında emir-komuta zincirini oluşturmak ve bilgi akışını sağlamak üzere başta Frederick Winslow Taylor (1911) olmak üzere araştırmacılar araştırmalarının bir bölümlerini organizasyonlarda iletişim süreçlerine ayırmışlar ve bu çalışmalar örgütsel iletişim alanının temelini oluşturmuştur (Koçel, 2013). İletişim araştırmalarının ivme kazandığı dönem ise Birinci Dünya Savaşı ve İkinci Dünya Savaşı'nın yaşandığı dönemler olmuştur. Bu dönemlerde propaganda çalışmaları ve propagandadan korunmaya yönelik iletişim araştırmaları psikoloji, sosyoloji, siyaset bilimi ve

gazetecilik alanlarından gelen araştırmacılar tarafından gerçekleştirilmiştir (şimşek, 2012a).

19. yuzyılın ortalarından 1950'lere kadar olan dönem iletişim araştırmalarının ilk dönemi olarak ele alınabilir. Bu dönemde genellikle nicel çalışmalar yapılmış olup yapılan çalışmalar pozitivist paradigma çerçevesinde gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmaların ortak özellikleri kitle iletişim araçlarının insanlar uştundeki etkilerine odaklanmaları ve izleyicileri pasif birer alıcı olarak konumlamaları, bilişsel ve deneysel yöntemlere dayanmalarıdır (şimşek, 2012a).

İkinci Dünya Savaşı'nın ardından gelen dönemde pozitivist paradigmanın hakikatin keşfedilebileceği iddiası tartışılmaya başlanmış, dolayısıyla bilimsel bilginin evrenselliği sorgulanır bir hâle gelmiştir. Bu dönemde gerçekliğin toplumlara ve kültürlere göre değişebileceği, tek bir doğrunun değil çoklu gerçekliklerin olduğu ve bu gerçekliklerin öznel hayat deneyimleri aralığıyla inşa edildiği görüşü ortaya atılmıştır (Gribich, 2004). İletişim araştırmalarının birinci döneminde ele alınan ikna, propaganda, pazarlama, tanıtım, tutum oluşturma gibi konuların aksine 1923 yılında kurulan Frankfurt Okulu çevresinde birleşen düşünürler felsefe, kültür ve medya alanına yönelmiş; kapitalizmin insanları kitle iletişim araçları aracılığıyla edilgen hâle getirdiğini, kültür endüstrisinin eleştirel düşünceden yoksun tüketime odaklı bir toplum ortaya çıkardığını iddia etmişlerdir (Bağce, 2013). Sözü edilen okulun görüşleri "eleştirel kuram" adı altında toplanmaktadır (Tekinalp ve Uzun, 2009). Eleştirel kuramın yanı sıra Fransız düşüncesinde İkinci Dünya Savaşı sonrasını etkisi altına alan yapısalcılık ve post-yapısalcılık düşünceleri dilin ve kültürün önemini vurgulamıştır. Yapısalcılık, İsviçreli dilbilimci Ferdinand de Saussure'nin ve Amerikalı filozof Charles Sanders Peirce'nin dilbilim uştne ortaya attığı iddialardan temellenmiş ve bu iddiaları sosyal bilimlerin çeşitli alanlarına uygulayan düşünürler tarafından güçlendirilmiştir. Yapısalcılığın kurucusu olarak kabul edilen Claude Levi-Strauss toplumların dil gibi çeşitli işaretlerden meydana geldiğini ve toplumların kltrlерinin bu işaretleri kodladığını iddia etmiştir. Ona göre, toplumların kültürel yapılarını çözümleyebilmek için bu işaretlerin çözümlenmesi gerekmektedir (Saygun, 2010). Diğer bir yapısalcı düşünür Roland Barthes (2011) toplumsal anlamlandırma biçimlerinin birer mit gibi işlediğini, bu mitlerin denetiminin de hâkim sınıfın elinde olduğunu ancak çözümleyici bir okuma ile mitlerin nasıl anlamlandırma süreçlerinden geçtiğinin gösterilebileceğini söylemiştir. Eleştirel kuramı da yedeğine alan yapısalcılık iletişim süreçlerinde alıcıların kültürel olarak yapılandırıldığını ve anlamlandırmanın bu süreçler doğrultusunda gerçekleştiğini ortaya koymuştur. Yapısalcı düşünce pozitivist paradigmadan dile ve kültüre yaptığı vurgu ile bilimsel düşünceyi bir kopuşa hazırlamışsa da insan merkezli dünya görüşünü değiştirmek yerine dünyayı açıklamak için değişmez mit anlatıları kullanmış ve bu anlatıların arkasında yatan evrensel yapıların ortaya

çıkartılabileceğini savlamışlardır (Best ve Kellner, 1991). Post-yapısalcılar, değişik tarihsel dönemlerdeki dünya kavrayışlarını, kimlikleri, anlam üretimlerini ve bunlar arasındaki ilişkileri sorun edinerek çok boyutlu bir dünya anlayışı geliştirmişlerdir. Best ve Kellner (1991: 20-21)'e göre, yapısalcılar 'kapalı sistemler içindeki karşıtlıklarla' ilgilenirken, post-yapısalcılar 'gösterenin gösterge üstündeki öncüllüğüne önem vermişler ve böylece 'dil'in üretkenliğine' ve 'anlamın değişkenliğine' işaret etmişlerdir. İletişim bilimcisi John Fiske (1996: 16) bu görüşlerden yola çıkan ve iletişimi "anlamaların üretimi ve değişimi" olarak ele alan bu okulu göstergebilim okulu olarak işaret etmektedir. Burada genişçe bir parantez açarak belirtmek gerekir ki, 1950'ler ve 1960'larda iletişim alanında hâkim olan düşünce sadece yapısalcılık ve post-yapısalcılık değildir. Aksine, 1950'ler iletişimin bir bilim olarak diğer disiplinlerden ayrıldığı ve kendine özgü dinamiklerinin olduğu dönemdir. J. Fiske (1996)'nin işaret ettiği gibi 1949 yılında ortaya atılan Shannon ve Weaver'in "Matematiksel İletişim Kuramı" iletişim çalışmalarının temel kaynaklarından biri olarak kabul edilmektedir. Bu dönemde savaş sonrasının sancılarını azaltmak ve ruhsal hastalıkları tedavi etmek amacıyla birçok çalışma yapılmıştır; bu araştırmaların içinde iletişim çalışmaları da bulunmaktadır. Bunların yanında bilimde pozitivist paradigmanın sorgulanmaya başlanmış olması iletişim araştırmalarını da etkilemiş, yapısalcılık ve post-yapısalcılık düşüncesinin ışığında iletişim araştırmalarında yeni yaklaşımlar ortaya çıkmış, yapılan niteliksel araştırmaların sayısı niceliksel olarak artmış ve yeni yöntemler kullanılmaya başlanmışır. Dile ve kültüre yönelen iletişim araştırmalarının kurumsallaştığı yer, 1960'larda İngiltere'de Richard Hoggart tarafından kurulan İngiliz Kültürel Araştırmalar Okulu olmuştur. Bu okul, kültür ve ideolojinin anlaşılmasının ancak popüler kültür ürünlerinin çözümlenmesine dayandığını iddia etmiş böylece popüler kültür bilimsel bir araştırma alanı hâline gelmiştir (Şimşek, 2012a). Bu dönemde yapısalcı ve post-yapısalcı düşünceden etkilenen iletişim araştırmalarının ortak özellikleri bireyi edilgen bir alıcı olarak değil anlam üreten bir fail olarak ele almaları, kültüre anlamların üretilmesinde önemli bir yer vermeleri, dile odaklanmaları, evrensel doğrular yerine toplumsal ve kültürel anlamlandırma mekanizmalarını araştırmaları, nitel yöntemlere ağırlık vermeleri, iletişim sürecinde güç ilişkilerine dikkat çekmeleri ve bilimsel araştırmanın amacı olarak genel geçer bir doğruyu aramak yerine araştırmalarının öznelerini anlamaya yönelmeleridir.

İletişim araştırmalarında yukarıda sözü edilen epistemolojik ayırım bilimsel araştırma yöntemi konusuna da sirayet etmiş; iletişimi mekanik bir süreç olarak ele alan okul ki bu okulu J. Fiske (1996) süreç okulu olarak adlandırmaktadır, bilimsel araştırma yöntemi olarak nicel yöntemleri tercih ederken; yapısalcı ve post-yapısalcı düşünceden etkilenen iletişim

araştırmalarında araştırma esnasında nicel veri toplama araçları kullanılsa da temel yöntem olarak nitel araştırma yöntemleri öne çıkmaktadır. Sosyal bilimlerin bir dalı olarak etnografi yöntemi kültürleri o kültüre ait özgün yanları ile almaya çalışması ve alan çalışmasına verdiği önemle öne çıkan nitel araştırma yöntemlerinden biri olmuştur. Yapısalcılığın ve post-yapısalcılığın dili öncelemesi ve değerlerin dil aracılığıyla yaratıldığı iddiası eleştirel söylem özümlemesi ve göstergebilim yöntemlerinin temelini oluşturmuş, iletişim akışmalarında kullanılan nitel yöntemler arasında sıklıkla tercih başvurulan yöntemleri olmalarını sağlamıştır.

İletişim alışmalarında Nitel Yöntemler

Fen bilimlerinde olduğu gibi sosyal bilimlerde de uzun bir süre boyunca nicel araştırma yöntemlerine nitel araştırma yöntemlerinden daha çok değer verilmiştir (Berg, 2001). Bunun altında pozitivist paradigmanın bilimsel bilgi üretiminde tek geçerli bilimsel paradigma olduğunun kabulü yatarken (Grbich, 2004); bilimin sayılarla ifade edilen kesinlikler üretmesi gerektiği düşünölmektedir (Berg, 2001). Sosyal bilimler insan ve insan davranışına yönelmektedir; ancak bütün insanlar için genellenebilir bilgilere ulaşmak zor olduğu gibi insanın davranışı içinde bulunduğu zamana ve ortama göre değişiklik gösterebilmektedir (Balaban-Salı, 2012). Nitel araştırmaların amacı insanların davranışlarını içinde buldukları, yüz yüze geldikleri ve deneyimledikleri durumlar aracılığıyla anlamak ve açıklamaktır. Nitel araştırmada araştırmacı konuya ilişkin anlayışını mümkün olduğunca araştırmanın öznelerinin perspektifinden görmeye çalışmaktadır (Elliott vd., 1999). Daha önce belirtildiği gibi nicel araştırmalar pozitivist paradigmadan temellenirken; nitel araştırmalar epistemolojik temel olarak kendilerine farklı felsefi alanları almaktadırlar. Bunlar arasında yapısalcılık ve post-yapısalcılık sayılabileceği gibi, hermenötik, pragmatizm, eleştirel kuram gibi vurguyu insan deneyiminin kültürel ve tarihsel olduğuna çeken alanlar da vardır.

Brian Fay (2012: 12), ağdaş sosyal bilimler felsefesi için temel olarak perspektifçiliği önermekte ve “her epistemik girişimin kendi entelektüel ve siyasal bağlılık ve çıkarları tarafından tanımlanan bakış açısından doğduğunu” söylemektedir. B. Fay (2012: 12)’in bakış açısına göre perspektifçilik “bizden farklı olan ötekiler hakkında konuşma yolunu sunarak” duyarlı olmamızı sağlamakta ve “ötekilerin düşünme ve eylem biçimlerini eleştirmede bağımsız bir temele sahip olmadığımızı” göstermekte böylece hoşgörü ve takdire yönelmemizi sağlamaktadır.

Sosyal bilimlerde birçok farklı nitel araştırma yöntemine rastlanmaktadır. Alanyazında en sık karşılaşılan yöntemler olarak etnografik araştırma, olgubilim, kuram oluşturma, durum çalışması, eleştirel söylem özümlemesi, yorumlayıcı çözümleme, göstergebilim ve eylem araştırması sayılabilir (Balaban-Salı, 2012). J. Balaban-Salı (2012)'ya göre iletişim çalışmalarında öne çıkan çalışmalara antropolojiden beslenen iletişim etnografisi yöntemi, eleştirel söylem çalışmaları ve göstergebilimdir. Sözü edilen yöntemlere daha yakından bakmak nitel araştırmaların iletişim araştırmalarındaki rolünü ve sorumluluklarını kavramak açısından aydınlatıcı olacaktır. İletişim etnografisi, toplumların, toplukların, grupların veya kültürlerin inanış, davranış ve değer kalıplarını kendilerine özgü biçimleri ile anlamaya ve yorumlamaya yönelirken (Hammersley ve Atkinson, 1983); eleştirel söylem özümlemesi özellikle modern toplumlarsa ortaya çıkan güç ilişkilerini ortaya çıkarmaya ve bu güç ilişkilerini baskılananlar lehine dönüştürmeyi hedeflemektedir (van Dijk, 2001). Göstergebilim ise dilin anlam üretim mekanizmalarına ve üretilen anlamların ortaklanma pratiklerine odaklanarak gündelik hayattan hukuka, medya aracılığıyla üretilen söylemlerden gündelik söylemlere içinde yaşadığımız dilsel dünyayı çözümlemeye çalışmaktadır.

İletişim Etnografisi

Antropolojide sıkça kullanılan bir yöntem olan etnografik çözümleme, “kültür çözümü” olarak da bilinmektedir. Bunun nedeni, etnografik çözümlemenin “belirli bir gruba ya da topluluğa ait sosyal ilişkilerin, öğrenilen ve paylaşılan inançların, değerlerin ve davranışların tanımlanması ve yorumlanması”na yönelik olmasıdır (şimşek, 2012b: 98). İletişim etnografisi ise iki ana konuya odaklanmaktadır: “parçalama” ve “genelleme” (Saville-Troike, 2003: 1). M. Saville-Troike (2003)’nin belirttiğine göre, iletişim etnografisi bir yandan özgün kültürel ortamlarda iletişimsel davranışların nasıl işlediğini betimlemeye ve anlamaya yönelikken diğer yandan küresel çapta insan iletişimi hakkında bir meta-teori oluşurmaya ve kavramlar inşa etmeye çalışmaktadır. Anlaşılacağı gibi, iletişim etnografisinin amacı kültürleri genel yargılar çerçevesinde ele almaktansa o kültürün içinde bulunarak ya da sözü edilen kültürü uzun süre gözlemleyerek kültürün kendine özgün kodlarını çözmek ve bu kodları yine o kültür içinde yorumlamaktır. Diğer bir amaç ise kültürlerin nasıl etkileşim içinde bulunduğunu ve bu etkileşimin insan iletişiminde nasıl bir yer edindiğini kuramsallaştırmaktır. Elbette buradaki kuram kavramı genel-geçer yasalar önermek değil, kültürlerin etkileşiminde öncelenecek ve kültürlere yönelik genel bir kavrayış sunacak yol ve yordamlar geliştirmek olarak anlaşılmalıdır.

şimşek (2012b)’e göre, etnografi yöntemi araştırmacının araştırdığı grubun içinde ya da çevresinde uzun zaman geçirdiği için nesnellik yönünü kaybedebilmektedir. Bu noktada akılda tutulması gereken, kültürlerin değişken olduğu ve insan davranışlarının kültürün içinde vuku bulduğu için yorumlamaya açık olmasıdır. Araştırmacı kendi konumunu kültürden bağımsızlaştırdığında ortaya koyacağı bulguların üstüne araştırma yaptığı kültürden kopuk olma tehlikesi de söz konusudur. Eğer gerçeğliğin ele alınışı kültürden kültüre değişiyorsa, homojen olduğu varsayılan yapılar üstüne gerçekleştirilen geniş çaplı araştırmaların bulguları da tartışmaya açık hâle gelmektedir. Post-yapısalcı düşünce, seçilen özgün bir konu üstüne zaman ve mekân bağlamlarının dikkate alındığı ve hakikatin hem araştırmacı hem üstünde araştırma yapılan grup ya da bireyler için inşa edilen ve yoruma dayalı olduğunu öğütlemektedir (Grbich, 2004).

Etnografik yöntemin sosyal bilimlerde ve iletişim araştırmalarında özellikle kültür üstüne yürütölen çalışmalarda çeşitli kazanımları olmaktadır. Bunlardan birisi M. Soon-Ok (2012)’a göre “yoğun betimleme”dir. Etnografik yöntemi kullanan bir araştırmacı üstünde araştırma yaptığı kültürün içinde ya da o kültürü gözlemleyerek uzun zaman geçirmekte, yapılandırılmış ya da yapılandırılmamış görüşmeler yapmakta, uzun gözlemlerde bulunmakta,

gerekirse anketler yapmakta böylece kültürün çok katmanlı yapısına vakıf olabilmektedir. Böylece kültürün içinde bulunanların bakış açılarını ve tutumlarını kavrayabilmektedir. Etnografik yöntemin diğer bir kazanımı araştırmacının sadece bir araştırmacı olarak değil, üstüne araştırma yaptığı kültüre ait bireylerle birlikte onların gündelik hayatını paylaşmasıdır. Bu durum kimi yazarlarda tartışmalı bir durum olarak belirse de (Soon-Ok, 2012), araştırmacının hiyerarşik olarak üstün olduğu bir bilimsel araştırma fikrinden uzaklaşılmasına olanak sağlamaktadır. Ayrıca, araştırmacının üstüne araştırma yaptığı topluluk ya da gruplarla gündelik hayatı paylaşması araştırmacının da öğrendiği, dolayısıyla öğrenerek dünyaya dair görüşünü sorguladığı ve genişlettiği araştırmacı ve hakkında araştırma yapılanlar arasında yatay ilişkilerin gelişmesine olanak tanıyan bir platform oluşturmada öncülük etmektedir. Araştırmacının hakkında araştırma yaptığı bireylerle yatay bir zeminde buluşması aynı zamanda öz-düşünümlü olmasına, araştırmacı olarak kendini sorgulamasına, kendi tutum ve davranışlarının neler olduğuna, araştırma sürecinde üstüne araştırma yürüttüğü kültüre ait bireyler tarafından nasıl algılandığını düşünmesine de olanak sağlamaktadır (Grbich, 2012).

İletişim teknolojilerindeki gelişmeler de iletişim etnografisi alanında yeni yöntemlerin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Araştırmacılar internet sitelerini, sanal toplulukları izleyebilmekte, çevrimiçi sohbetlere katılabilmekte, sosyal medyada görüşmeler yapabilmektedir (Balaban-Salı, 2012). İçinde yaşadığımız dünya bilgi ve iletişim teknolojilerindeki gelişmelerin etkisiyle İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra birçok yazarın görüşüne göre yapısal bir dönüşüm geçirmiş ve geçirmektedir (Bell, 1980; Jameson, 1984; Castells 2008; Toffler, 2012; Baudrillard, 2013). M. Castells (2008: 5-6)'e göre bu dönüşüm 1970'lerde Amerika Birleşik Devletleri'nde ortaya çıkan ve "enformasyon devrimi" olarak adlandırılan "enformasyon çerçevesinde örgütlenmiş yeni paradigma"ya dayanmaktadır. Daniel Bell (1980) de sözü edilen dönüşümün bilgi ve iletişim teknolojilerinde gelişmeler sayesinde üretimin bilgi bazlı hizmet üretimi ile yer değiştirdiğini iddia etmekte, 1960'lara kadar dünya nüfusunun %40'ı endüstriyel üretimde yer aldığını, ancak 1960'lardan itibaren hizmet sektöründe çalışan nüfusun hızla arttığını ve endüstriyel üretimde çalışan nüfusun %3'e indiğini söylemektedir. M. Castells (2008)'e göre 20. yüzyılın son on yıllarında bilgi ve iletişim teknolojilerinde gelişmeler sonucunda dünyanın ağlarla birbirine bağlanması dünyayı sınırlı kapitalist paradigmadan yeni bir paradigmaya enformel kapitalizm paradigmasına taşımıştır. M. Castells (2008: 25)'in iddiasına göre bu örgütlenme biçiminin "toplumsal ve teknolojik biçimleri ekonomik sistem ve askeri teknoloji çerçevesindeki başlıca etkinliklerden başlayarak bütün etkinlik ağlarına yayılmış, gündelik hayatın nesnelere ve alışkanlıklarına dek uzanmış" ve bütün bir toplumsal, ekonomik, kültürel ve politik alanı etkisi altına almıştır.

Castells (2008)'in diğeri bir iddiası da teknoloji ve toplumun birbirini diyalektik bir biçimde etkilediği, teknolojik gelişmelerin yeni sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel yapılanmalara yol açtığı bu yapılanmaların da teknolojiye yaklaşımında ve gündelik hayatı teknoloji ekseninde deneyimlemesinde dönüşümlerin yaşandığıdır. Bu paradigma değişimi yeni teknolojilerin bilimsel araştırmalarda kullanılmasını da sağlamış, yeni teknolojiler yeni araştırma yöntemleri ve veri toplama araçlarının ortaya çıkmasını sağlamıştır. 1960'lardan itibaren geleneksel yöntemleri sarsıcı biçimde görsel-işitsel kayıtların veri olarak kullanılması iletişim bilimlerinde ve sosyal bilimlerde tartışma konusu olmuş; yeni araştırma yöntemleri ortaya çıkmıştır. Bu yöntemler aslında uyanık olduğu zamanların en az üçte birini internet karşısında geçiren günümüz insanını anlama çabaları olarak karşımıza çıkmaktadır. Görsel etnografi, araştırmacının üstünde çalışmasını yürüttüğü topluluk hakkındaki, bu topluluk arasında bulunarak ya da bulunmayarak, görsel kaynaklara başvurarak veriler elde etmesine ve diğer verilerle bu verileri karşılaştırması ile çeşitli bulgulara ulaşmasını ifade etmektedir (Pink, 2001). Görsel etnografi yerini bilgini hızla aktığı, dünyanın neredeyse her noktasından bilgi ve belge sağlanabildiği bir zamanda sanal etnografiye bırakmıştır. Sanal kabileler olarak tanımlanabilecek internet ve sosyal medya üstünde bir araya gelen benzer sorunlar, meraklar, hobiler ya da beğeniler etrafında toplanan kişiler bu kabileleri oluşturmaktadır. Bu kişilerin hal, tutum ve davranışları hakkında yürütülecek araştırmaların da yeni teknolojilere ayak uydurması gerekmektedir. İletişim teknolojileri sayesinde geliştirilen yöntemlerden biri de netnografi yöntemidir. K. Varanlı (2013: 13-14)'ya göre netnografi "etnografi araştırmalarına bağlı kalınarak online toplulukların etkileşimsel varoluşunun altındakini keşfetmeye yarayan, sistematik, hızlı ve etkili bir yöntemdir". Netnografinin kurucusu R. V. Kozinets (2010)'e göre, netnografi yöntemine üç temel nedenden dolayı gereksinim vardır. Bunlar çevrimiçi etkileşimin yüz yüze iletişimden farklı olması, toplanacak yazılı materyallerin hâlihazırda çevrimiçi ortamda bulunuyor olması ve bu iki özellikten ötürü araştırma etiğindeki değişimdir. Netnografinin en önemli kazanımlarından biri zaman ve mekân kısıtlamasını ortadan kaldırarak çevrimiçi topluluk içinde katılımlı gözleme olanak tanınmasıdır (Varanlı, 2013). Diğer önemli bir özelliği ise birçok verinin hâlihazırda çevrimiçi forumlarda bulunuyor olması nedeni ile verilerin yazıya geçirme sürecinden büyük tasarruf edilmesidir (Varanlı, 2013). Sosyal medya araçları, siteler, bloglar, forumlar kısacası bütün siber dünya dev bir veri bankası olarak araştırmacının önüne serilmiştir. Ayrıca, internet üstünden çeşitli uygulamalar kullanılarak birebir görüşmeler ve odak grup görüşmeleri gerçekleştirilebilmekte, kamuoyu yoklamaları yapılabilmektedir. Yine, sanal kabilelerin kullandığı sosyal medya araçlarında

kullanıcı sayısı, kullanım sıklığı, mesaj gönderim sıklığı gibi sayısal verilere ulaşmak son derece kolaylaşmaktadır.

İletişim araştırmalarında, etnografi yöntemi özgün kültürü anlamada ve yorumlamada yukarıda ele alındığı biçimi ile katkılar sağlamakta, araştırmacı ve araştırma yapılan arasında etkileşimi olanaklı kılmakta, aynı zamanda araştırmacı ve araştırılan arasında yatay ilişkilerin gelişmesini sağlamaktadır. Bunların yanında etnografinin, netnografi örneğinde olduğu gibi iletişim alanındaki teknolojik gelişmelere uyarlanabildiği, iletişim teknolojileri nedeniyle iletişimde meydana gelen yapısal değişimleri açıklamada kullanılabileceği öngörülebilir.

Eleştirel Söylem Çözümlemesi

1960’larda ortaya çıkan eleştirel söylem çözümlemesi yöntemi 1980’lerde başta medya çözümlemeleri olmak üzere sosyoloji, psikoloji, tarih, edebiyat ve sanat gibi sosyal bilimlerin bütün alanlarına yayılmıştır. Eleştirel söylem çözümlemesi, söylem, güç, baskı, sosyal eşitsizlik gibi konulardaki ilişkileri ortaya çıkarmaya ve araştırmacının bu ilişkiler içindeki yerini saptamaya yöneliktir. Eleştirel söylem çözümlemesi “söylemin baskının üretimi ve yeniden üretiminde ve baskıya karşı koymadaki rolünü” incelemektedir. Sözü edilen baskı çeşitli kurumlar tarafından uygulanabileceği gibi çeşitli gruplar ya da zümreler tarafından da uygulanabilir ve politik, kültürel, sınıfsal, etnik, ırksal ve cinsiyete dayalı sosyal eşitsizliklere neden olabilir. Eleştirel söylem çözümlemesi, metinlerin, konuşmaların, sözlü etkileşimin ya da iletişimsel olayların bu baskıyı hangi yapıları ve stratejileri kullanarak ürettiğini ya da yeniden ürettiğini çözümlemeyi amaçlamaktadır (van Dijk, 2001: 301). Anlaşılacağı üzere eleştirel söylem çözümlemesi söylemin ideolojik boyutu ile ilgilidir. Farkında olarak ya da olmayarak söylemlerimizde ideolojik görüşlerimizi kullanır, bunları yayar ya da bu görüşlerle diğer söylemlere karşı çıkarız. İdeolojik görüşlerimizi ise öncelikle ebeveynlerimizden, sonra arkadaş çevremizden ve nihayetinde eğitim kurumlarından ediniriz. Yanı sıra kitle iletişim araçları da ideolojik görüşlerimizi biçimlendirmede ve yeniden üretmede önemli rol oynamaktadır (Balaban-Salı, 2012). İletişim araştırmalarında eleştirel söylem çözümlemesi çalışmaları haber metinleri üzerinde yoğunlaşmaktadır (Balaban-Salı, 2012; Özerkan, 2002). 2000’ler sonrası araştırmalarda eleştirel söylem çözümlemesinin filmler, romanlar, televizyon programları, pembe diziler gibi birçok popüler kültür ürününe de uygulandığı gözlemlenmektedir.

Eleştirel söylem çözümlemesi çıkış noktası olarak dili almakta, dilin kullanımlarının sosyal eşitsizlikler doğurduğunu iddia etmektedir. Bu yöntem politikadan stratejik yönetime

geniş bir söylem çözümlemesi perspektifi sunmaktadır (Baş ve Akturan, 2008). Eleştirel söylem çözümlemesini medya metinlerine uygulayan T. Van Dijk (2001)'e göre sosyal eşitsizliğin kaynağını bulmak için kurumların ve grupların egemenliğini araştıran makro çözümleme yöntemleri yetersizdir. Ona göre, sosyal aktörlerin zihinlerinde sosyal ilişkilerin nasıl oluştuğunu ortaya çıkarmak gerekmektedir. Bunu gerçekleştirmek için eleştirel söylem çözümlemesi makro ilişkilerden mikro ilişkilere yönelen ve söylemlerin yapılarını inceleyen bir yol izlemektedir.

Eleştirel söylem çözümlemelerinin sosyal bilimlere birçok katkısı olduğu söylenebilir. Öncelikle eleştirel söylem çözümlemesi genellemelerden kaçınmaktadır. Çözümünecek dilsel yapılar özgün bir sorun etrafında toplanmakta, bu yapı içindeki makro ve mikro yapılar incelenmekte; her soruna ve her ilişkiye dair farklı yaklaşımlar geliştirilmektedir. Daha önce de belirtildiği gibi eleştirel söylem çözümlemesi dilsel yapıların içinde saklı bulunan güç ilişkilerini ortaya çıkarmaktadır. Hangi dilsel yapıların hangi kurum, grup ya da zümreler tarafından kullanıldığını ve hangi dilsel yapıların kullanılmasını engellediğini tespit edebilmektedir (Fairclough, 2012). Böylece, eleştirel söylem çözümlemesi egemen ideolojiler tarafından üstü örtülen sorunları görünür kılma potansiyeline sahiptir. Diğer yandan eleştirel söylem çözümlemesi medya metinlerinin çözümlenmesi sayesinde medyadaki egemen söylemlerin yanında diğer söylemlerin de duyulmasını sağlamaktadır. Bu sayede de makro ve mikro söylemler arasındaki ilişkilere açığa çıkarılabilmekte ve bu ilişkilerden doğan eşitsizliklerin ortadan kaldırılmasına yönelik yöntemlerin geliştirilmesinde ön ayak olmaktadır (van Dijk, 2001).

İdeoloji ve güç ilişkilerine yönelen eleştirel söylem çözümlemesinin gündelik hayatımızın her anında karşı karşıya kaldığımız gazete metinleri, televizyon programları, politik söylemler, ders kitapları, romanlar gibi dilsel yapıların içinde saklı olan söylem yapılarını ve bu söylem yapılarının yeniden ürettiği güç ilişkilerini ortaya çıkarmada etkili bir yöntemdir. Özellikle, e-demokrasi ve e-vatandaşlık konularının gündeme geldiği 2000'ler sonrasında interneti bir demokratik bir kamusal alan dolayısıyla demokrasinin pratik edildiği yeni bir ortamı olarak ele alan çalışmaların sayısı artmakta ve kurumların bu yönde geliştirdiği uygulamalar çeşitlenmektedir (Dahlberg, 2001). Ancak internetin sansüre uğradığı ya da internet kullanımının teknolojik altyapı yetersizliği ve internet okuryazarlığının azlığı nedeniyle nüfusun geniş kesimine yayılmadığı ülkelerde bu tip uygulamalara erişim ve kullanımda eşitsiz bir dağılım gözlemlenmektedir (Norris, 2003). Bunların yanında internet ırkçı ve nefret içerikli söylemlerin de yayılmasını sağlayabilmektedir. Bu tip söylemler gerek kurumsal olarak gerek bireysel olarak gerekse de internetin sunduğu olanaklardan biri olan

anonimlik sayesinde kimliklerini saklayan kişi ya da kişilerce sosyal medya aracılığıyla ya da çeşitli internet sitelerinde yaygınlaştırılabilmektedir (Akdeniz, 2010). Bazen sözü edilen söylemler haberlerin ya da kurgusal metinlerin içine gizlenebilmektedir. Eleştirel söylem özümlemesi internet üstünde üretilen eşitsizliklerin ve nefret söylemlerinin açığa çıkarılmasında etkin bir yöntem olarak kullanılabilir.

Göstergebilim

Türkçede ‘göstergebilim’ terimi, Batı dillerinde iki farklı bilim teriminin tek bir çatı altında birleştirilmesiyle ortaya çıkmıştır. Fransızca *semiologie* ve *semiotique* olarak isimlendirilen bilim alanlarından *semiologie* (semyoloji) bildirişim alanında oluşturulan dil dizgelerini yine bu alandaki kullanımlarıyla inceleyen bilim dalı; *semiotique* (semyotik) ise bir dizge içindeki anlam üretimini ve üretilen anlamların yeniden yapılandırılmasını kendine özgü bir kuram çerçevesinde inceleyen bilim dalına verilen isimdir (Özgür, 2006: 6). ‘Semiyotik’ sözcüğü Yunancadaki “semiotike” teriminden, semyoloji sözcüğü ise semeion (gösterge) ve logia (kuram) sözcüklerinin birleşiminden doğmuştur. İlk göstergeler öğretisi Stoacılarla birlikte mantık ve dil arasındaki tartışmalardan ortaya çıkmıştır. Bu tartışmalarda Stoacılar gösteren (semainon) ile gösterilen (semainomenon) arasındaki karşıtlıklardan söz etmişlerdir (Rifat, 1996: 19-20). Çağdaş göstergebilimin temelleri ise İsviçreli dilbilimci Ferdinand de Saussure ve Amerikalı filozof Charles Sanders Peirce tarafından atılmıştır. Fransız edebiyat eleştirmeni Roland Barthes (2009), F. Saussure’ün açığı yoldan yürümüş, onun dilbilim yaklaşımının imgelerden melodik seslere, nesnelere protokollere her türlü işaretler sistemine uygulanabileceğini söylemiştir.

İletişim çalışmalarında göstergebilim, anlamın oluşturulması olarak ele alınmaktadır (Fiske, 1996). Kitle iletişim araçlarının gündelik hayatımız içinde oynadığı rolü düşündüğümüzde anlam oluşturma süreçlerimizin önemini de anlamış oluruz (Bati, 2005). R. Barthes (1990), egemen ideolojilerin kitle iletişim araçları sayesinde göstergeleri yan anlamlarla donattığını ve kendi söylemlerini görünmez kıldığını iddia etmektedir. Ona göre yan anlamlardan kurtulmanın yolu egemen ideolojilerin kitle iletişim araçları sayesinde yaygınlaştırdığı ve meşrulaştırdığı mitleri kırmaktır. R. Barthes (1990), *Günümüzde Söylen* isimli makalesinde bunun yöntemini açıklamakta ve gündelik fallardan tiyatro oyunlarına, otomobil tasarımlarından deterjan reklamlarına kitle iletişim araçları tarafından yaygınlaştıran birçok metne bir mit kırıcı olarak saldırmaktadır.

Barthes'ın izinden giden araştırmacılar sinemadan kent tasarımına, masallardan sanat eserlerine göstergebilimsel çözümlene yöntemlerini uygulamışlardır. İletişim araştırmalarında göstergebilimsel çözümlenmelere genellikle sinema alanında rastlanırken, 1990'lardan sonra toplumsal göstergebilim yönteminin geliştirilmesi ile dergilerden televizyon programlarına, yol işaretlerinden piktogramlara göstergebilim yönteminin kullanılması çok geniş bir alanda yaygınlık kazanmıştır. Ş. Tekinalp ve R. Uzun (2009: 142)'a göre iletişim araştırmalarında göstergebilim yöntemi araştırmacının dikkatini "metne, insana ve kültüre yöneltmiştir". Yanı sıra, iletişim şemasında yer alan edilgen "alıcı"nın yerini etkin "okur" ile değiştirmiş; böylece okurun kendi "deneyim, tutum ve duygularını metne taşıdığı" ve "metnin anlamlandırılmasında okurun doğrudan katkıda bulunduğu" fikrini geliştirmiştir.

Sözü edilen fikirler çerçevesinde yeni medya uygulamalarında kullanıcı dostu ve kişiselleştirilebilir ara yüzlerin ortaya çıktığı gözlemlenmektedir. D. Tsotra ve arkadaşlarına (2004) göre internet artık basit bir bilgi yayma ve tanıtım mecrası değildir; bunun yerine kullanıcılar kendi seçimlerine bağlı, etkileşimli ve doğrudan onlara yönelik mecralara yönelmektedirler. Bu bağlamda göstergebilim anlamların çeşitli kültürler içinde ya da gruplar arasında nasıl inşa edildiğini, sembol ve metaforların nasıl oluşturulduğunu ve nasıl anlamlandırıldığını kavramakta etkin bir yöntem dönüşmektedir. Benzer biçimde teknolojilerin yapısal unsurlarının kullanıcıları nasıl yönlendirdiğı ve onlara nasıl bir anlam dünyası sunduğu göstergebilimin araştırma konularındandır.

Sonuç

Sonuç olarak iletişim araştırmalarında nitel araştırmaların rolü, pozitivist paradigmadan ve onun sunduğu ilerlemeci ve bütünlüklü dünya görüşünden uzaklaşarak, toplumları ve kültürleri kendi değer ve tutumları içinde anlamaya yönelmesi (iletişim etnografisi); her gün maruz kaldığımız dilsel yapılara içkin olan güç ilişkilerini gün yüzüne çıkartarak sosyal eşitsizlikleri görünür kılması (eleştirel söylem çözümlenmesi) ve iletişim sürecinde edilgen bir alıcı konumunda varsayılan ötekini etkin okur hâline getirmesidir (göstergebilim). Bu roller çerçevesinde araştırmacının sorumlulukları da değişmekte, araştırmacı artık dünyaya dair hakikati insanlara sunacak karar verici kişi olmaktan çıkmıştır. Araştırmacı yetkinliğı ve bilgisi sayesinde araştırma yaptığı topluluk ya da gruba mensup kişilerden daha üstün konumundan; araştırma sürecinde üstünde araştırma yaptığı kişilerle birlikte öğrenen eşit bir konuma taşınmaktadır. Bu nedenle araştırmacının, araştırmasından daha yüksek verim alabilmesi ve değerik kültürleri anlayabilmesi için önyargısız bir biçimde araştırma sürecine

girmesi; diğer toplum ve kùltùrlere onları anlama niyeti ile yaklaşarak hořgùrùlù olması gerekmektedir. Bunların yanında da belki de en zor sorumluluklardan biriside araştırmasının sonuçlarını sunarken ve bulgularına dayandırdığı kendi görùř ve fikirlerini açıklarken, üstünde araştırma yaptığı grup ya da kùltùrlerin de seslerini aktarma zorunluluğudur.

Kaynakça

- Akdeniz, Y. (2009). Racism on the Internet. Council of Europe.
- Bağce, H. E. (2013). Frankfurt Okulu. Ankara: Doğu Batı.
- Balaban-Salı, J. (2012). İletişim Araştırmalarında Nitel Yöntemler. İletişim Araştırmaları içinde (Ed: N. S. Sever ve N. B. İspir). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi. 115-34.
- Barthes, R. (1990). Çağdaş Söylenler (Çev: T. Yücel). İstanbul: Hürriyet Vakfı.
- Barthes, R. (2009). Göstergebilimsel Serüven (Çev: M. Rifat ve S. Rifat). İstanbul: Yapı Kredi.
- Baş, T. ve Akturan, U. (2008). Nitel Araştırma Yöntemleri. Ankara: Seçkin.
- Batı, U. (2005). Bir Anlam Yaratma Süreci ve İdeolojik Yapı Olarak Reklamların Göstergebilim Bir Bakış Açısıyla Çözümlemesi. Celal Bayar Sosyal Bilimler Dergisi, 25, 2, 175-190.
- Bell, D. (1980). The Social Framework of the Information Society. The Technology Revolution içinde (Ed: T. Forester). Cambridge: MIT Press.
- Berg, B. L. (2001). Qualitative Research Methods for the Social Science (4. Basım). Boston: Allyn&Bacon.
- Best, S. ve Kellner, D. (1991). Postmodern Theory. Londra: Macmillan Education.
- Baudrillard, J. (2013). Simülarklar ve Simülasyon (Çev: O. Adanır). Ankara: Doğu Batı.
- Castells, M. (2008). Ağ Toplumunun Yükselişi (Çev: E. Kılıç). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi.
- Dahlberg, L. (2001). The Internet and Democratic Discourse: Exploring the Prospects of Online Deliberative Forums Extending the Public Sphere, *Information, Communication & Society*, 4, 4, 615-633.
- Fay, B. (2012). Çağdaş Sosyal Bilimler Felsefesi, Çokkültürlü Bir Yaklaşım (Çev: İ. Türkmen). İstanbul: Ayrıntı.
- Elliott, R., Fischer, C. T. ve Rennie, D. L. (1999). Evolving Guidelines for Publication of Qualitative Research Studies in Psychology and Related Fields. *British Journal of Clinical Psychology*, 38, 215-229.
- Fairclough, N. (2012). Critical Discourse Analysis. *International Advances in Engineering and Technology*, 7, 452-479.
- Fiske, J. (1996). İletişim Çalışmalarına Giriş (Çev: S. İrvan). Ankara: Bilim ve Sanat.
- Gribich, C. (2004). *New Approaches in Social Research*. London: Sage.
- Hammersley, M. ve Atkinson, P. (1983). *Ethnography: Principles in Practice*. Londra: Tavistock Publications.
- Jameson, F. (1984). Postmodernism, or the Cultural Logic of Late Capitalism. *New Left Review*, 146, 53-93.
- Koçel, T. (2013). İşletme Yöneticiliği (14. Basım). İstanbul: Beta.
- Norris, P. (2003). *Digital Divide* (3. Basım). Cambridge: Cambridge University.
- Oskay, Ü. (1994). İletişimin ABC'Si (2. Basım). İstanbul: Simavi.
- Özerkan, Ş. (2002). Medya, Dil ve İdeoloji. İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Hakemli Dergisi, 1, 12, 63-76.
- Özgür, A. (2006). Göstergebilim. http://www.ahmetozgur.com/akademik/gostergebilim_2006.pdf, 2.06.2010.
- Pink, S. (2001). *Doing Visual Ethnography*. Londra: Sage.
- Rifat, M. (1996). *Göstergebilimcinin Kitabı*. İstanbul: Düzlem.
- Saville-Troike, M. (2003). *The Ethnography of Communication* (3. Basım). Oxford: Blackwell.
- Saygun, T. (2010). Yapısalcılıktan Postyapısalcılığa. Ankara: Phoenix. 7-37.

- Soon-Ok, M. (2012). Kùltürel Antropolojide Deneysel Etnografya. *Tùrkbilim*, Mart 2012, 69-76.
- Şimşek, A. (2012a). İletişim Araştırmaları Tarihi. İletişim Araştırmaları içinde (Ed: N. S. Sever ve N. B. İspir). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakùltesi. 28-56.
- Şimşek, A. (2012b). Araştırma Modelleri. Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri içinde (Ed: A. Şimşek). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakùltesi. 80-107.
- Taylor, F. W. (2005). Bilimsel Yöntemin İlkeleri (Çev: B. Akın.). İstanbul: Çizgi.
- Tekinalp, Ş. ve Uzun, R. (2009). İletişim Araştırmaları ve Kuramları. İstanbul: Beta.
- Toffler, A. (2012). Üçüncü Dalga (Çev: S. Yeniçeri). İstanbul: Koridor.
- Tsotra, D., Janson, M. ve Cecez-Kecmanovic, D. (2004). Marketing on the Internet: A Semiotic Analysis, Proceedings of the Tenth Americas Conference on Information Systems, New York, 4210-4220.
- van Dijk, T. (2001). Principles of Critical Discourse Analysis. Discourse Theory and Practice içinde (Ed: M. Wetherell, S. Taylor ve S. J. Yates). London: Sage. 300-317.